

Filozófia és személyes irodalom

*A bihari remetében**

*Kinek legyen előttem annyi hitele,
hogy szavára én, Énségemet meg-
tagadjam, és általa természetemből
ki vetkezzem?**

A bihari remete Bessenyei György művei között különleges helyet foglal el. Az idős író tudatában van műve újdonságának és eredetiségének: „Soha magyarul nyomtatot irással, még ily formában okoskodni nem kívántak” – írja *Jegyzés* című utószavában. Arról is beszámol a befejezés pillanatában, milyen kivételes szellemi erőfeszítés árán született meg műve: „valamit még irtam, soha annyira mint ez, meg nem szorongatot”. Fontosnak tartja azt is, hogy olvasója tisztában legyen a megoldott filozófiai kérdés jelentőségével: „Az egész emberi természetet, [...] rövid summába venni” (474). De vajon mit ért ez alatt Bessenyei? A mű kettős címe arra látszik utalni, hogy a filozófusnak sikerül összeegyeztetni azokat az ellentmondásos etikai kérdéseket, amelyek az ember kettős meghatározottságából származnak. A mű első része – *A bihari remete* – a természetben élő ember gondolkodásával és cselekedeteivel kapcsolatos dilemmákra keres választ: a magányos bölcset arról elmélkedik, hogyan függ össze az emberi természet Istennel és az őt körülvevő világgal. Az elmélkedés végén a bölcset úgy határozza meg, hogy visszatér az emberek közé: „barlangját el hagyván falusi papságra megyen hol buzgóságát, szolgálattyaival egybe köthesse” (429). A mű második része az előző gondolatokra építve az embert történelmi és társadalmi lényként kívánja megérteni – ahogyan az alcím megfogalmazza: *a világ így megyen*. Létezik-e a világban a rossz, képes-e az ember az együttélésre, fel tudja-e fogni és tudja-e követni a természet igazságát? Csalódva abban, hogy a tudományok és olvasmányai segítenek a válaszadásban, saját tapasztalataira és meggyőződésére alapozza gondolatmenetét, ahogyan mottóul választott idézetünk is sugallja. Ez a döntés együtt

* A tanulmány a T 43374 sz. OTKA-pályázat munkálatai során íródott.

** BESSENYEI György, *Prózai munkák 1802–1804*, s. a. r. KÓKAY György, Akadémiai, Budapest, 1986, 381. (A továbbiakban a hivatkozott oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak.)

jár a filozófiai próza legszemélyesebb formájának választásával, amelyben az általános filozófiai kérdések és az önmagáról való gondolkodás összefonódnak.

Az emberi természet megértésének filozófiai kérdését már 1777-ben úgy fogalmazta meg Bessenyei, mint az elképzelhető legnagyobb kihívást: „Mitsoda nagy vigasztalásomnak esmérném, ha e’ Scilla ’s Charibdis között a’ természet igazságának golyobissát minden ember számára öszve tapasztathnám. Ezen örömmre vonatvatván kívántam belső hányattatásomat Tisztelt Professor Uram elibe terjeszteni, ki e’ dologban vagy halgatásra, vagy tovább való fáradságra fog inteni.”¹ A morálfilozófiai kérdés megválaszolásának dilemmáját, amelyet a felvilágosodás szinte minden filozófusa felvetett, Bessenyei így foglalja össze: „Ha penig kéntelenítettetni fogunk a’ természetnek igazságát felére érzésből felére okoskodásból fel-állítani, kívánsággal akarván fel-keresni azt a Tudóst, ki e’ két dolognak közép erére vezetne, honnan mindeniknek hatalmát ’s térségét két felöl meg láthatnám. Erre pedig igen nagy szükségünk van, mert a’ természetnek törvényeit, tsupán józan okoskodás szerint meg-határozni vagy tsak a’ szivnek-érzésihez szabni, felette nagyon meg-különböztetett dolgok egymástól.”²

Első alkotói korszakának több írásában találkozunk olyan gondolatmenettel, amelytől azt remélhette, hogy közelebb viszik a válaszhoz. Németül írt prózai művében, *A magány foglalatosságai* című munkájában megpróbálja feltárni az összefüggéseket Isten, a világ rendje és az emberi értelem, a természet törvénye és a társadalom etikai problémái között. Művében sok, közvetlenül is idézett forrást használ, amelyek nincsenek mindig összehangolva, így filozófiai koncepciója heterogén, noha hangneme magabiztos.³

Verses műveiben is jelen van ez a kérdés, mint az ember létezésének filozófiai problémája. Az egzisztenciális problémákat saját személyére vonatkozó kérdések formájában veti fel az 1773 és 1776 között született *Bessenyei György magához* című költeményében: „Ki vagyok? Mi vagyok? Merül s miből jöttem? / Hol voltam? S hogy esett hogy világra lettem?”⁴

A válaszban Isten mibenléte, a világ rendje és az ember természete kérdéskörét köti össze a filozófus. Időskori verses művei közül a legárnyaltabb és legteljesebb megfogalmazásokat *A Természet Világában* olvashatjuk. Ez a hosszú időn át érlelt bölcséleti költemény – *A bihari remetéhez* hasonlóan – filozófiai összegzés a természetről, az emberről, a társadalomról és az erkölcsi értékekről. Gondolatait filozófiai költeményében úgy fogalmazza meg, hogy az emberre általában

¹ BESSENYEI György, *Egy Professorhoz = Bessenyei György Társasága*, Bécs, 1777, 49.

² *Uo.*, 48.

³ A kérdésre vonatkozóan lásd Kókay György bevezető tanulmányát: BESSENYEI György, *Idégen nyelvű munkák és fordítások 1773–1781*, s. a. r. KÓKAY György, Akadémiai, Budapest, 1991, 34.

⁴ BESSENYEI György, *Költemények*, s. a. r. GERGYE László, Akadémiai, Budapest, 1991, 199.

vonatkoznak, a személyesség nem kap benne olyan nagy szerepet, mint a fiatalkori versben vagy az ugyanabban az időszakban keletkezett prózai műben.⁵

A filozófusok életük alkonyán készült személyes műveikben gyakran keresnek választ arra a kérdésre, hogyan alakult sorsuk, hogyan használták ki lehetőségeiket, megvalósították-e terveiket, milyen örökséget hagynak az utókorra. *A bihari remetét* is olvashatjuk ilyen módon, hiszen önéletrajzi utalások szövik át az egész művet. Bessenyei nem elsősorban életének alakulására akar fényt vetni, sokkal inkább gondolkodásában próbál meg rendet rakni, legnagyobb filozófiai dilemmáit próbálja megválaszolni, úgy, hogy olvasói számára is nyilvánvalóvá tegye gondolkodásának főbb elemeit. Már a mű felépítése lehetővé teszi, hogy bemutassa, melyek azok a filozófiai kérdések, amelyekben mindig (többé-kevésbé) azonos volt önmagával és különbözött másoktól. Ugyanakkor *A bihari remeté*-ben munkásságában egyedülálló személyes formát választ Bessenyei az elbeszélő megkettőződését lehetővé tevő fiktív szereplő közbeiktatásával.

A személyes irodalom egyik legismertebb formája az önéletrajz, de számos más műfaji változata is előfordul. *A bihari remeté*-ben Bessenyei nem az önéletrajzi formát választja. Bár sok a műben az önéletrajzi jellegű elem, a műfaj legfontosabb jellemzői hiányoznak belőle. Nem találunk benne eseménytörténetet, és az író csak helyenként tekint vissza életének, személyiségének történetére. Nincs benne önvédelmi szándék. Nem jellemzi a szerző, az elbeszélő és a főszereplő azonossága.⁶

A mű Bessenyei gondolatainak előadása egyes szám első személyben, énje azonban – a személyes elbeszélői forma használata ellenére – nem jelenik meg közvetlenül a műben.⁷ Az elbeszélő az első mondatról kezdve színre visz egy elképzelt személyt, a „Bihari Remetét”, ő lesz a főszereplő, az elbeszélő megkettőződése, aki egyes szám első személyben beszél. A kezdettől jelen levő szereplőnek köszönhetően a szerző életéből felidézett utalások áttételeessé válnak. A szerző önmagától eltávolodva vall fiatalságáról: „Ifiuságában úgy látta, hogy az emberi értelem mindenre ki terjedvén, mindent ki tanulhat, és meg is foghat, valamit tsak érzésében vagy látásának határában fel tanulhat. Ere magánosság, örökké

⁵ Itt is kérdésekkel indítja gondolatmenetét, de módosítja a megfogalmazást: „Merül jösz.? min állasz? mit tsinálsz? hova mégy?/ 'S Hogy erőre mehes, magadból még mit tégy?” BESSENYEI Görgy, *Időskori költemények*, s. a. r. PENKE Olga, Balassi, Budapest, 1999, 272. A témáról részletesebben a bevezetőben (*Uo.*, 60–63).

⁶ Vö. Philippe LEJEUNE, *Önéletírás, élettörténet, napló*, ford. BÁRDOS Zsuzsanna és mások, l'Harmattan, Budapest, 2003, 18–33.

⁷ Emiatt az önéletírás letgájobb definíciója sem alkalmazható rá, amely például Montaigne *Essai-jét* is a műfajba sorolja. Georges GUSDORF, *De l'autobiographie initiatique à l'autobiographie genre littéraire*, Revue d'Histore Littéraire de la France 1975, 959–1002; Damien ZANONE, *L'autobiographie*, Ellipses, Paris, 1996, 37.

tartó olvasás, és éjjeli nappali gondolkodás kellett”. (375) Ebben a részben mutatja meg egyéniségének sajátosságait, s másoktól való különbségét, amelyet nemcsak ő maga vett észre, idézi azoknak az ítéletét is, akiknek a társaságában élt és akik egyéniségének, viselkedésének sajátosságait gyakran elutasították: „Miért ögyelegjek, mond magában, az emberek lármája közt, hogy ez jobbrul taszítson, amaz balrul huzzon? az bolondnak állítson, ez magasztallyon.” (376) A Remete alakján keresztül ad általános képet egyéniségéről és utal életének a megszólalást megelőző magányos időszakára.

A személyes irodalomnak vannak stilisztikai, retorikai és nyelvi jellemzői: az egyes szám első személyű elbeszélés, az olvasó megszólítása, és gyakori benne az elbeszélő megkettőződésének játéka is. Alapvető jellegzetessége, hogy szerzője meg van győződve létezése egyedi, sajátos jellegéről és arról, hogy különleges egyénisége másokat is érdekel. Az egyén bemutatása jelenti a mű központi gondolatát, noha nem ad teljes és közvetlen képet róla.⁸

Bessenyei már a dedikáláshoz olyan személyt választ (gróf Bánfi Györgyöt), akit egyéniségének egységével és eredetiségével jellemez: „életébül erkölcsébül olyan érdemü egyetlen egy valóságot formál[na]k bölcsessége és cselekedetei melyhez a körülötte, véle élő halandók közzül senki ne hasonlított”. (373)

A *bihari remete* bevezetője magányos bölcslet visz színre, akinek fiatalsága Bessenyire emlékeztet. Rajta keresztül emlékezik a tanulmányokkal eltöltött fáradtságos évekre, amikor egymásnak ellentmondó olvasmányai „tsatázó tenger”-ré váltak és nem csillapodó reményére, hogy „a természet titkait mingyárt” felfedezi. A bemutatást lezáró gondolatban idézi fel a kényszerű magányos bölcselkedés nehéz időszakát: „elmjében magát tiz esztendeig főzn é és gondolatnak tengerében uszni kezdene”. Érdemes odafigyelni a meghódítandó tudásnak a tengerrel való asszociálására, amely a bevezető részben kétszer is előfordul (375–377). A Remete meditálásának első mondatata is (amelyben az egész megismerésére képtelen részként jelenik meg a gondolkodó ember) ezzel a hasonlattal indul: „Mit tegyek hát e feneketlen méjségü és véghetetlen ki terjedésü dolgoknak tengerében, melynek színén, annak nagyságához képpes, nem vagyok testemben egy mustár mag?” (378) A hasonlat még a mű végén, a *Jegyzésben* is jelen van „Gondolat tenger áradt fejemre”. (474) A tengerre utalás a szövegben újra és újra előkerül, amikor egy megoldhatatlan kérdés miatt félbeszakad a gondolatmenet („fejünkön felül tsap”). Ez a stilisztikai elem *A bihari remete* folytatásában, a formailag sok eltérést mutató *Az értelemnek keresése* című műben is megmarad, ahol már nem jelenik meg a Remete elképzelt alakja (469, 479, 533, 551).

⁸ Lásd Sébastien HUBIER, *Littératures intimes*, A. Colin, Paris, 2003, 33–37. Roland Mortier Rousseau személyes írásaiban tár fel hasonló szándékot: *Rousseau et la dissemblance* = Uő., *Le Coeur et la Raison*, Voltaire Foundation, Oxford, 1990, 323–335.

Az elbeszélő bevezetőjének végén megjelenik a Bihari Remete, akinek alakját Bessenyei gyönyörű természeti képben mutatja be. A narrátor háttérbe kerül, teljesen átadja helyét ennek a szereplőnek. Eckhardt Sándor figyelt fel arra, hogy ennek a jelenetnek a szerkesztése emlékeztet Jean-Jacques Rousseau *Emiljének* IV. kötetére, ahol a szavojai káplán megjelenik. A két mű gondolatmenetében is feltárt hasonlóságokat és több konkrét szövegegyezést.⁹ Kifejezte reményét, hogy Bessenyei időskori filozófiai prózája értékének megfelelő méltatást kap. Kókay György kiváló kritikai kiadása jelenti a legfontosabb lépést ezen az úton.¹⁰ Kutatásaihoz kapcsolódva szeretnénk elemezni Bessenyei elbeszélési módjának sajátosságát, és feltárni, hogyan függ össze ezek változása a mű gondolati láncával. Arra is választ keresünk, hogy az elbeszélő megkettőződése hogyan járul hozzá egy viszonylag egységes filozófiai rendszer megvalósításához, amelynek megteremtése az író más prózai műveiben kevésbé sikerült. Elemzésünkben azt is megvizsgáljuk, milyen kapcsolatban van az elbeszélési mód és a filozófiai gondolatok rendszere Rousseau művével.

Még egy rövid kitérőt szükséges tennünk Rousseau hatása kapcsán. Bessenyei gyakran hivatkozott rá, főleg fiatalkori munkáiban. Az elemzett műben nem utal a francia filozófusra, ami nem meglepő, hiszen az időskori munkákban ritkán idézi forrásait. Ismerte értekezéseit, társadalomelméleti írásait és *Emiljét*, noha ennek csak *A szavojai káplán hitvallása* című része hatott rá nyilvánvalóan. Az *Emil*, amely 1762-ben jelent meg, kivételes európai népszerűségnek örvendett. Semmilyen jel nem utal arra, hogy Bessenyei ismerte volna a *Vallomásokat*, amely jóval Rousseau halálát követően jelent meg, első része 1782-ben, második része csak 1789-ben. Ez azért érdekes, mert a pedagógiai regény idézett fejezete is a felvilágosodás legmarkánsabb személyes irodalmához tartozik, amelynek azonban ezt a jellegét Rousseau kifejezetten önéletrajzi művei elhalványítják.¹¹

Rousseau káplánját a szakirodalom „maszk”-nak tekinti.¹² *A szavojai káplán hitvallása* című részhez választott elbeszélői forma igyekszik eltakarni a gondolatmenetért felelős szerzőt. Ez a szövegrész Emil vallásos neveléséhez kapcsolódik, Rousseau a nevelési regénybe illeszti bele. Emil nevelője, aki ifjú tanítványa neveléséért és a nevelés folyamatának elbeszéléséért egyaránt felelős, itt a korábbiakban alkalmazott és a közvetlen tapasztalatokra épülő módszert és a személyes

⁹ ECKHARDT Sándor, *Bessenyei és a francia gondolat*, EPhK 1919, 205–217 és 1920, 43–53.

¹⁰ Lásd Kókay György ezekre a kérdésekre is kiterjedő bevezetőjét és jegyzeteit: 50–70.

¹¹ Ide tartoznak elsősorban a *Vallomások [Confessions]*, az *Egy magányos sétáló álmodozásai [Rêverie du promeneur solitaire]* és a *Párbeszéddek. Rousseau, Jean-Jacques bírója [Dialogues. Rousseau juge de Jean-Jacques]* című művek.

¹² A téma értő bemutatása Pierre Burgelin bevezetőjének *Rousseau et les masques* és *Le Vicair savoyard* című fejezeteiben, amely a mű kritikai kiadásához készült: Jean-Jacques ROUSSEAU, *Émile. Éducation. Morale. Botanique*, Gallimard, Paris, 1969 (a továbbiakban: *Émile*), cxxvii–cxlvi.

elbeszélést félbeszakítja. A regénynek ebbe a különálló részébe új alakokat kapcsol, az elbeszélő a „szavojai káplán” lesz, aki nem is Emilnek, hanem egy fiatalembernek mondja el gondolatait Istenről és a világról. Hallgatója harmincéves korában, külföldön, szerencsétlen körülményei miatt a kálvinista vallásáról kénytelen volt áttérni a katolikusra. Érzelmi mélyhulláma idején találkozik a káplánnal, aki bizonytalanságait igyekszik eloszlatni hozzá intézett beszédében. A káplántól a szót sem ő, sem a nevelő nem veszi át. A „hitvallás” megismerése ugyanakkor segít Emilnek megérteni az Istennel, a világgal és az emberi természettel kapcsolatos kérdéseket. A káplán beszédjének lejegyzéséhez Rousseau még egy alakot kitalál, aki a teljes szöveget lejegyezte (őt „auteur du papier”-nak nevezi).¹³ A nevelő még arról is tájékoztatja az olvasót, hogy a lejegyzést követően átalakította a szöveget, mert Emil számára könnyebbé kellett tennie a bonyolult filozófiai rendszert. Az előadott meditáció tehát több szereplő alakján szűrődik át. A protestáns hitről a katolikusra való áttérést fájdalmasan megélt Rousseau számára az elbeszélő megsokszorozódása a rejtőzködést jól biztosítja, sehol nem kell közvetlenül megszólalnia. Ugyanakkor a káplán megfogalmazásaiban nyilvánvaló a szándék, hogy a választott vallás kérdésében semlegesnek mutakozzék. Három vallásról beszél Európában: a keresztény, a török (mohamedán) és a zsidó vallásról, és arról is nyilatkozik, hogy katolikus papként a protestánsokat is gyámolítaná. Istent a világ rendjét biztosító magasabb rendű értelemnek tekinti, aki azonban nem azonos a világgal.¹⁴ A kinyilatkoztatás, a tételes vallások ebben a felfogásban értelmetlenné válnak. Rousseau vallásfilozófiájában különleges helyet foglal el a „hitvallás”, amelynek személyessége nyilvánvaló, annak ellenére, hogy egy pedagógiai regényben kapott helyet és hogy írója többszörös áttétellel fogalmazta meg benne gondolatait. A „maszk” az író és az olvasó számára érdekes, a korabeli cenzúra természetesen azonnal elítélte (és el is égettette) az *Emilt*, és kiváltképpen hevesen bírálta *A szavojai káplán hitvallása* című részt.

Bessenyei érzékenysége a téma iránt nem kizárólag filozófiai érdeklődés. Az *Emilben* szereplő alak, aki a káplán hallgatója, bizonyára benne is felidézte saját áttérését. A magyar író azonban Rousseau-tól egészen eltérően formálja meg Remetéjét. Az egyes szám első személyben fogalmazó elbeszélő – ahogyan

¹³ „Kezeskedem, hogy az itt közlendő tények igazak, s hogy valójában megtörténtek annak az írásnak a szerzőjével, melyet most idemásolok.” Jean-Jacques ROUSSEAU, *Emil vagy a nevelésről*, ford. GYÓRY János, Tankönyvkiadó, Budapest, 1978 (A továbbiakban: *Emil*), 230; „Je garantis la vérité des faits qui vont être rapportés. Ils sont réellement arrivés à l’auteur du papier que je vais transcrire.” *Émile*, 558.

¹⁴ „Isten most már nem testi és nem érzékelhető. A legfőbb Értelem, amely a világot mozgatja, nem azonos többé a világgal.” *Emil*, 254. „Dieu n’est plus corporel et sensible; la suprême intelligence qui régit le monde n’est plus le monde même.” *Émile*, 592.

már említettük – a bevezetőben neki tulajdonítja Bessenyei életének néhány eseményét. Mindent tud róla: gondolatait és érzelmeit ismeri („magában el tökélli”, „nem úgy érti osztán a remete okait” 429, 434). A Remete magányos, nem lép kapcsolatba senkivel. Az elbeszélő nem helyezkedik a hallgató szerepébe, noha ő jegyzi le a Remete gondolatait, és amikor számot ad mozgásáról, akkor is inkább csak tagolja a szöveget és nem törekszik a láttatásra: „barlangjából ki kél”, „hives barlangjába le botsátkozik”, „fohászkodásait végezvén, egy kevesse halgatásnak adgya magát, és más tárgyak felé fordul” (377, 400, 419). Bessenyeinél nem maszkokról, hanem az elbeszélő megsokszorozásáról van szó. Ezért is érdekes, hogy a magyar filozófus nemcsak hasonló gondolatokat és gondolatmenetet tulajdonít a Remetének, mint amilyeneket Rousseau káplánja vall, de még vágyaik is egybeesnek – ő is falusi pap akar lenni. A Remete, akinek elmélkedése a legnehezebb vallási kérdéseket megválaszolja és logikus rendbe kapcsolja, elhalványodik és eltűnik, amikor a kételyek sokasodnak és amikor a rousseau-i gondolatmenettől jelentősen eltér a magyar filozófus. „Énségét” a két alakon keresztül árnyaltabban tudja megfogalmazni. Másága, azaz a többiektől való különbsége is felerősödik a megkettőződésnek köszönhetően: ezt hangsúlyozza a bevezető és több jegyzet is, a meditáció szövegén kívül.

A „hitvallás”-t bevezető tájleírás Rousseau-nál egy beszélgetés színhelyét mutatja be, elemei Bessenyei leírásához hasonlóak: az évszak (nyár), a napszak (napfelkelte), a táj (helyek, folyó), a látószög (magaslat), a közeli (fák) és a távoli táj (házak). A kép lezárásában Rousseau a kitarulkozó természet nagyszerűségét a beszélgetés témájaként jelöli meg.¹⁵

Bessenyei a meditáció színhelyéül választott tájat mozgásban mutatja be. A „négy éltető elem”: a tűz, a föld, a víz, a levegő,¹⁶ amely a természeti környezetet adja, éppúgy jelen van benne, mint a távolabb látható városok és falvak a bennük zajló élettel.¹⁷ A képet a fények élessége (ragyogás, tündöklés), a színek pompája (piros, arany, gyöngyszín) és a hangok teszik elevenné. Bessenyei elbeszélője a leírt táj funkcióját Rousseau-tól eltérően jelöli meg: az „Ég és Föld között” fekvő helyszín lehetőséget ad a Remetének, hogy „lelkét felemelje” és hogy elmélkedését „Isten és emberek előtt” adja elő. Ez a meditációs táj érdekes hasonlóságokat mutat a *Tariménes útazása* című regény ritka tájleírásaival, így a

¹⁵ „Mintha a természet minden pompáját kítarta volna szemünk elé, hogy témát nyújtson beszélgetésünkhöz.” *Emil*, 234. „On eut dit que la nature étaloit à nos yeux toute sa magnificence pour en offrir le texte à nos entretiens.” *Émile*, 565.

¹⁶ A tűz = „a Nap, e Világnak elevenítő, és éltető tűz[e]”, a föld = „Bértz”, „térsegek, halmok, hegyek”, a víz = a „Kőrös, tekervényes folyásával”, a levegő = „Párája, felette széllyel el terült, mely fellyeb fellyeb emelkedvén magát a magas Egekhez tsatolta.” (377)

¹⁷ „pásztorok sikkangatása”, „barmok bőgése”, „szolgálóknak kiabálása” (377)

királynő megjelenését előkészítő képpel, amely a naplementét mutatja meg hasonlóan gazdag színekkel, de ahol a város mozgalmassága betör a természeti képbe, s még inkább Trézéni lakóhelyének bemutatásával, ahol a magányos bölcset az író hasonló elemekből építkező természeti képpel jellemzi.¹⁸

A Remete elmélkedése módszertani kérdéssel kezdődik: honnan induljon el gondolkodásában, és mi legyen annak az alapja? A létezés alapkérdését olvasmányai alapján így teszi fel: „vagyok é valósággal”? Válaszának kiindulópontja saját maga lesz és saját tapasztalatai: „magamat tapasztom. Valamit másoktól hallottam, fíre teszem, úgy keresvén magamat, mintha magamban lettem volna világra, minden más okoskodó léleknek hallása és ismérte nélkül.” (380) A kartézianus módszert követő logika Rousseau első igazságként feltüntetett gondolatát idézi,¹⁹ a létezést a tapasztalással azonosító gondolatot, amely az érzékeknek kiemelt szerepet tulajdonít, miközben a másoktól származó tudást háttérbe helyezi. Ehhez a logikához kapcsolódik a létezést az érzéssel azonosító gondolat is: „Az érzés legnagyobb tanubizonyosság mindenre. Vagyok, mert érzem magamat.” (389)²⁰

A Remete első filozófiai gondolatsora a szabad akaratra vonatkozik. Úgy véli, hogy ennek létezése elengedhetetlen „Énsége” egységének biztosításához. Az egyes emberek szabad akaratát igyekszik összeegyeztetni Isten mindenhatóságával. Bessenyei számára ez a tétel kivételesen fontos, ezért is teszi gondolatmenete élére. Első fejezetének logikája feszes, a kiválasztott gondolatra koncentrálni, nem tesz semmilyen kitérőt. Rousseau-nál ez a gondolat később következik, és más kérdésekkel is összefonódik. Bessenyei elhagyja a gondolatmentben a káplán első két „hittételét”: Isten létének bizonyítását, aki a világ mozgatója és a világ rendjének biztosítója, és azt a gondolatot sem itt találjuk, miszerint az ember a föld szerencsétlen királya, természetének ellentmondásai miatt. A szabad akarat kérdése a francia műben a harmadik „hittétel”.²¹ Bessenyei nem tér ki sem arra, hogy a rossz az embertől függ és nem az Istentől, sem arra, hogy az egyén azonosságát az emlékezés biztosítja.²²

¹⁸ BESSENYEI György, *Tariménes útazása*, s. a. r. NAGY Imre, Balassi, Budapest, 1999, 332–333, 196–197.

¹⁹ Rousseau a „De ki vagyok én?” „Mais qui suis-je?” kérdésre adott választ nevezi első igazságának: „Létezem, és megvannak az érzékeim, melyek révén benyomások érnek.” *Emil*, 238. „J'existe et j'ai des sens par lesquels je suis affecté.” *Émile*, 570–571.

²⁰ Ez a gondolat is Rousseau-tól származtatható: „Érzékeléseim énbennem mennek végbe, hiszen éreztetik velem létezésemet.” *Emil*, 238. „Mes sensations passent en moi, puisqu'elles me font sentir mon existence...” *Émile*, 571.

²¹ „Az ember tehát szabad a cselekedeteiben, s mint ilyen egy anyagtalan szubsztancia indítása alatt áll. Ez az én harmadik hitcikkelyem.” *Emil*, 250. „L'homme est donc libre dans ses actions et comme tel animé d'une substance immatérielle; c'est mon troisième article de foi.” *Émile*, 586–587.

²² „Azt jól tudom, hogy az én azonossága csak az emlékezet útján hosszabbítható meg, s ahhoz, hogy valóban ugyanaz legyek, emlékezniem kell, hogy voltam.” *Emil*, 252. „Ce que je sais bien

A *Lelki isméret* című következő rész az emberi akarathoz kapcsolódik. A különbözőség kérdését veti fel, amely, mint láttuk, írásának egyik visszatérő motívuma: hogyan lehetnek az emberek bűnözővé, ha a lelkiismeret isteni adomány? Nemcsak saját tapasztalatai, hanem az emberiség történelmének eseményei is kétségessé teszik a választ. Ezek a nyugtalanító kérdések gondolatmenetét két irányba terelik. Az ember mint társadalmi lény ellentmondásos, ezért önmaga és Isten felé fordul, a Remete is úgy határoz, hogy önmagát kutatja: „magam leszek világ magannak”. Másrészt az ember természeti lényként önmagán keresztül megérthető: „Él bennem a természet. Világ ő magának”. (386–387) A külső világtól való elzárkózás Rousseau módszerét idézi.²³

Ezek a morális kérdések azonban a világ rendjének és Isten mibenlétének megértését is feltételezik, ezért imával fordul Istenhez. Imája a természetvallás megfogalmazása. A Remete a korábbiakban Istent nevezte „úr”-nak, „istenség”-nek, a „világ oka”-nak, „örökké való böltsesség”-nek. Az imában és az ezt követő fohászokban az Isten egyedüliségét még inkább egyértelművé tevő terminológiákat keres: „Örök Rend”, a „Nagy Természet” teremtője, a „világnak Istene”, a „természetnek URA”, „Mindenhatóság”, „Látható Láthatatlanság”, „Végzetlen ki terjedésben álló hatalom”, „egy gondolat, egy Látás, egy akarat [...] az örök időkben” (388–389). Az ima nyomai nem lelhetőek fel a francia műben, amelyet ugyanakkor kétségkívül jellemez a filozófiai terminológiák gazdagsága Isten megnevezésében.²⁴

Ebben a szövegrészben, ahol *A bihari remetében* erősen érezhető a Rousseau-mű gondolati hatása, jól látható, hogy Bessenyei a francia író logikáját és írásmódját követi, amelyet aztán saját gondolatainak bemutatására használhat fel. A káplán hitvallásának retorikai és gondolati szempontból legismertebb része, amely a lelkiismeretet isteni ösztönnek nevezi, Bessenyeinél elemeiben és a műben szétszórva figyelhető meg.²⁵ Bessenyei a lelkiismeret kérdését Rousseau-hoz

c'est que l'identité du moi se prolonge par la mémoire, et que pour être le même en effet, il faut que je me souvienne d'avoir été.” *Émile*, 590.

²³ „Szálljunk magunkba...”, „...hitemet eredeti és kezdetleges fogalmaira korlátoztam.” *Emil*, 256, 276. „Rentrons en nous-même...”, „...j'ai resserré ma foi dans les notions primitives...” *Émile*, 596, 624.

²⁴ Vö. André ROBINET, *Lexicographie philosophique de „nature” dans la Profession de foi du vicaire savoyard*, Études sur le XVIIIe siècle, (5) 1978, 23–42.

²⁵ „Lelkiismeret! Lelkiismeret! Isteni ösztön, halhatatlan égi szózat, egy tudatlan és korlátozt, de értelmes és szabad lény biztos vezetője, csálhatatlan bírása jónak és rossznak, te teszed az embert Istenhez hasonlónak! Neked köszönhető, hogy természete kiválóvá lesz, cselekedete erkölcsössé.” *Emil*, 260. „Conscience, conscience! Instinct divin, immortelle et céleste voix, guide assuré d'un être ignorant et borné, mais intelligent et libre; juge infaillible du bien et du mal, qui rends l'homme semblable à Dieu; c'est toi qui fais l'excellence de sa nature et la moralité de ses actions...” *Émile*, 600.

hasonlóan összekapcsolja az emberi természet sajátosságairól való elmélkedéssel. A rousseau-i filozófia terminológiai az emberi természet jellemzésére – érzés, érzékenység, szánakozás, félelem a fájdalomtól – a magyar szövegben is gyakran előfordulnak.

A magyar filozófus akkor távolodik el és száll szembe Rousseau gondolataival, amikor az a tudománnyal alátámasztott lelkiismeret veszedelmes voltáról elmélkedik. Ettől kezdve már csak egy-egy kisebb szövegegyezés mutatható ki. Nem veszi át sem a Rousseau művében található dialógust, sem a kinyilatkoztatásról mondottakat.

Az elbeszélő hosszabban megszakítja a Remete elmélkedését egy lábjegyzettel, ahol a Remete gondolkodásának menetét és okait magyarázza, odafigyelve arra is, hogy „a gyengébb olvasóknak elméjekre homályt ne borítottson”. Nyilvánvalóan megfogalmazza azt a Rousseau-étől alapvetően eltérő véleményét, miszerint „a lelki ismétel valósággal két féle: Természetből és tudományból való”. (399)

A forrástól való eltávolodással párhuzamosan az elbeszélés módja is megváltozik: átalakulnak a külső körülmények (a napszak), a narrátor az elbeszélést fokozatosan újra magára vállalja, és ezt követően már csak időről időre utal a Remete jelenlétére és gondolataira. Felidézése lehetővé teszi a vezérmotívumokhoz való visszatérését. Ebbe a szerkezeti részbe kerül például a lelkiismerethez intézett fohász, amely kétségkívül Rousseau korábban már említett és idézett szövegére utal: „Ó! Lelki ismétel! Menyűl alá szállot szabad akarat, és ragyogó böltsesség, tsak te vagy egyedűl ditsőssége az embernek, és jó neved magadnak?” (419)

A filozófiai módszer a következő részben módosul. Megmarad az alapja: a gondolkodó egyén saját érzelmeire épít. De új témák felvetése helyett még egy ideig az eddigieket gondolja tovább, a már tárgyalt kérdések új megvilágításával (lelkiismeret, szabad akarat, a hit sokfélesége), a témák új irányba mozdításával, valamint új terminológiák említésével (test és lélek, élet és halál). Megkezdődik lassan a filozófiának egy eddig nem tárgyalt területéhez tartozó kérdéskör tárgyalása (a társadalmi ember természete, a társadalom működése, a törvények), amely a mű utolsó harmadának lesz a főtémája.

A személyes forma megmarad, de az egyes szám első személyű kifejezőmód váltakozik az egyes szám második és a többes szám első személlyel. Egyre erőteljesebben elválík az írás aktusa a Remete elmélkedésétől. Kétségkívűl az elbeszélőnek kell tulajdonítani a szerző életére utaló kijelentéseit: „Hogy irnám e munkát most reggel hatodik Martziusban ha tegnap semmit sem ettem, és az éjjel nem aluttam vólna?” (404) A Remete nem tűnik el teljesen a társadalmi kérdéseket tárgyaló részben sem, sőt a gondolati váltást is neki tulajdonítja a narrátor: „Elmélkedésében a Remete eléb menvén, a társaságbeli embernek kezdi erköltsi állását visgálni.” (429) Sorsának alakulása, amelyről a szöveg számot ad,

összefügg a gondolati váltással: „magában el tökélli, hogy barlangját el hagyván falusi papságra megyen”. (429) Ugyanakkor a narrátor egyre gyakrabban érzi szükségét, hogy jegyzetben kommentálja a szöveget, így tartva fenn még egy ideig a Remete elbeszélői funkcióját, de már inkább csak halvány utalások formájában. Az utolsó harmadban azonban a narrátor már sehol nem említi a Remetét és az elbeszélést, valamint a filozófiai gondolatokat saját nevében, egyes szám első személyben adja elő.

A *Természet veszedelme* című résztől kezdve a Rousseau filozófiájával ellentétes gondolatok sokasodnak. Bessenyei nem tudja elfogadni azt az állítást, hogy a tudás ártalmas lenne, ellenben a tudatlanságban látja a társadalmi bűnök okát. Megpróbálja párhuzamosan bemutatni a vétkeket a korabeli társalomban és az európai történelemben, ugyanakkor megvédeni a haladás gondolatát és főleg a tudomány áldásos szerepét: „Nem az értelem világa teszi a kárt, hanem setétsége szül el tévedést”. (413) Határozottan cáfolja az aranykor álmát: „A régi idő tsupa embertelenség, kegyetlenség volt.” (448)²⁶ Ugyanakkor *A bihari remetében* bírálja a sztoikusokat is, akik érzelmeiktől mentesnek akarják mutatni magukat. A szavojai káplánhoz hasonlóan Istent a természetben csodálja: „Hiszem hogy van, mert a nagy Rendet, és böltsességének munkáját szememmel látom.” (423) Hozzá hasonlóan fontosnak tartja a vallás gyakorlásának szabadságát és azt, hogy tiszteletben tartsák a különböző országokban élő népek vallását. Bizonyára nem véletlen az sem, hogy a papi hivatás társadalmi jelentősége mindkét szövegben megfogalmazódik.²⁷

A mű utolsó része a filozófiai általánosítás helyett a gyakorlati élet szintjére viszi át a gondolatmenetet. Itt egy újabb *én* jelenik meg, aki – az elbeszélőtől eltérően – a mindennapi problémákkal szembesül: „Én, azokat vizsgálom akik közt élek”. (438) Bemutatja az emberek gyarlóságát, akik „két világban” folytatják életüket (a „beszéd” világban és a „tselekedet” világban), akik a hírnévért emberségüket áldozzák. A magyar filozófus mondata – „Az ember nyomorult állat” – akár Rousseau-t is idézheti,²⁸ de a szöveggörnyezet, a gondolatmenet, a példák teljesen eltérnek. Bessenyei hangja pesszimista: „Én az emberekhez nem bízom”, „az embernél fenébb állat a természetben egy sints” (463, 465). Itt már

²⁶ Ez a gondolat már sokkal inkább Voltaire-re emlékeztet, idézni is fogja világtörténetéből az általa is lefordított korszak kapcsán, visszautalva fiatalkori mesterére és munkájára *A bihari remete* folytatásában, az *Az értelemnek keresésében* (558).

²⁷ „Régóta vágytam a kitüntetésre, hogy plébános lehessenek. Még mindig vágyom erre, de nem remélem többé.” *Emil*, 280. „J'ai longtemps ambitionné l'honneur d'être Curé; je l'ambitionne encore mais je ne l'espère plus.” *Émile*, 629, 429. – Lásd korábban idézett szöveget!

²⁸ „Igaz tehát, hogy az ember a föld királya, amelyen lakik.” „Az állatok boldogok, csak a királyuk nyomorult!” *Emil*, 246–247. „...l'homme est le Roi de la terre qu'il habite...”, „Les animaux sont heureux, leur Roi seul est misérable.” *Émile*, 582–583.

nem a régi történelem példáit idézi. Három jegyzetben reagál a francia forradalom tragikus eseményeire, kitekintve a kortárs történelemre. Műve egységét kicsit megbontva, a monarchiában keresi azt az államformát, amely az ember számára a legelviselhetőbb (462–464). Azonban mintha nem tudna belenyugodni műve pesszimista végkicsengésébe. Visszatér a káplán egyik hittételére, a lelkiismereti szabadság kérdésére. A gondolatmenet teljesen egyéni és eltér Rousseau-étól, hiszen a lelkiismeret igazságát az isteni teremtés mellett az emberi értelemről eredezteti: „Nem hitetés, nem is véték; csak az értelem fedezi [az ember] indulatinak eszetlenségét, gyengeségét és sundaságát”. (473)

Vizsgálódásainak tárgya itt már az ember mint „polgári személy” és az emberek társas együttélése. Jelentőséget kap a mű kettős címe, amelynek második része fejezetcím: *A világ így megyen*, és a szövegben is többször ismétlődik.

A mű első részében a természeti ember vizsgálatához a magányos elmélkedés és a filozófiai hipotézis alkalmazásának módszerét egyesítő személyes írás módját tartja fenn: „ugy keresvén magamat, mintha magamban lettem volna világra, minden más okoskodó léleknek hallása és ismerete nélkül”. (380) *A bihari remete* utolsó része a vizsgálódást közvetlenebbé, konkrétabbá teszi.

Az értelemnek keresése szorosan kapcsolódik *A bihari remetéhez*: Bessenyei a címbe is hangsúlyozza ezt az összetartozást. *A bihari remete* végén található *Jegyzés* alapján úgy tűnik, mintha a filozófus végre megtalálta volna a keresett választékot, a folytatás tehát kiegészítésnek lenne tekinthető. Ez azonban nincs teljesen így. A folytatásban, rögtön a mű elején, újra nyugtalanítóan felcsendül az a kérdés, amelyet *A bihari remetéből* (és verses műveiből is) idéztünk: „Avagy, nem szabad é kérdenem hogy mi vagyok? és hogy lelki valóságomnak, mi a természeti?” (481) Ebben a műben azonban, amelyben a személyes prózának azt a változatát alkalmazza, ahol az elbeszélő az olvasóval folytat dialógust, a vallási viták, a vallásháborúk és a társadalmi rendszerek hibáit vizsgálja mélyebben. Sorjáznak a kérdések, a kételyek: „mihent az egész világot veszed fel értelmre, minden eszed füstöt vét”. (530) Úgy tűnik, visszatérnek a bizonytalanságok, amelyekkel fiatalkori műveiben küszködött, amikor nemcsak az emberi természetet, hanem a „nagy természet”, az örökkévalóságot, a lélek halhatatlanságát, a teremtés titkát, Isten mibenlétét próbálta megérteni: „Nékem ugyan a természetnek miveit és azoknak határát el látnom nem lehet, ’s néked sem. Csak ahoz képpeszt beszéllek a mit meg érthetek, vagy meg érteni láttatom magamnak. De hogy nints é benne tévedés, nem tudhatom.” (542) Írásmódja ziláltabbá válik. Ezt a kéziratban több, lap aljára ragasztott jegyzet is tanúsítja. A művet megtoldja egy fejezettel a téma feszítő hatása alatt, pedig már a *vége* szóval lezárta írását, megjegyezve, hogy sok gondolat kimaradt belőle. Az utolsó részben megpróbálja helyreállítani a mű gondolati egységét: visszatér a lélek, a lel-

kiismeret, a tudomány, az isteni hatalom, a különböző vallások kérdésére. Ebben a műben gyakrabban idézi olvasmányait is. Az utolsó fejezet a pesszimista *Az értelemnek meg lábolhatóan értetlensége* címet kapja. A művet Voltaire világtörténetének felidézése zárja le, amelyből azt a korszakot idézi fel, amely már ifjúkorában is nyugtalanította: a középkort, amelyet az emberi természet megcsúfolásaként lát, beszél a véres háborúkról, a jogtalanságokról, amelyek a gyilkosságot változtatták törvényé.²⁹ Jövőképe reménytelen: „Tsak az Isten tudja mikor lesz a világnak esze.” Úgy tűnik, csak a magányos bölcselkedés vezet elfogadható válaszokhoz: „Minden józan okosság magános böltsékre marad.” (558) A befejezés pesszimizmusa is összeköti a két művet, hiszen *A bihari remetét* lezáró jegyzésben arról vall, hogy a nagyváradi törvényszéken tett látogatása indította műve megírására, ahol tanúja volt annak, hogy „ember kép alatt élő fene vadak, rémitő büneiket vasban vontzol[ják]” (474).

Tegyük újra fel a gondolatmentünk elején felvetett kérdést: miért érzi olyan különlegesnek Bessenyei ezt az írását? A művet záró jegyzésben ezt mondja: „Egész életemnek olvasása, tapasztalása, gondolkozása, és érzése állították öszve e kis műnkát”. (474) Kijelentése meglepőnek látszik, hiszen talán egyetlen művében sem utasítja el annyiszor a könyveket, mint ebben az írásában. Ez is Rousseau-ra visszautaló gesztus volna? Rousseau idézett műve hasonló módszert követ, amikor elutasítja az általa olvasott filozófusokat, arra hivatkozva, hogy nem szabadították meg bizonytalanságaitól, és helyettük a természet könyvére és ön-maga tanulmányozására támaszkodik gondolatmenetében.³⁰

Bessenyei gondolata azonban erősen eltér Rousseau-étól. *A bihari remete* az élmények, a gondolkodás, az olvasás személyességét tartja fontosnak. Nem ismeretanyaga, hanem elmélkedése, „okoskodása” eredeti. *A' társaságnak eredete és országlása* című mű bevezetője jobban emlékeztet a francia filozófus módszerére: „Minden Könyvet béteszek, és a Természetben rejtezem [...] ennek szavára figyelmezek”. Ebben a műben hasonlóan fogalmaz: a tudósok igaznak látszó, mégis oly eltérő és összeegyeztethetetlen „vetélkedése” „szüntelen háborgó tenger, melynek révpartja, látásodnak határából kitűnik.” Csak a tapasztalattól („Látom a' Világot”), a személyes meggyőződéstől („tanátskozván lelkemben örök igazsággal”) vár megnyugvást.³¹ (89)

²⁹ „Voltaire a tizedik század előtt, és utána rajzolván a Nemzeteknek erköltseit, azt teszi ki, úgy is osztán rólla, hogy *Európa megbolondult.*” (558) Lásd fordítását: BESSENYEI György, *Egész Európa' formája a' XIdik században* = Uő., *Társadalombölcseleti írások 1771–1778*, s. a. r. KULCSÁR Péter, Akadémiai–Argumentum, Budapest, 1992, 155–165.

³⁰ „Becsuktam tehát valamennyi könyvet. Hiszen van egy könyv, amely nyitva áll mindenki előtt: a természet könyve.” *Emil*, 276–277. „J'ai donc refermé tous les livres. Il en est un seul ouvert à tous les yeux, c'est celui de la nature.” *Émile*, 624.

³¹ Nem lát abban ellentmondást, hogy a műben ugyanakkor hosszú szövegrészeket idéz egy fran-

A személyes irodalomnak *A bihari remetében* alkalmazott formája azonban a legáltalánosabb filozófiai kérdés megválaszolását tette lehetővé számára, amelyben ugyanakkor az önmagával való azonosságot és a másoktól való eltérést egy egész művön keresztül, nyilvánvalóan fogalmazhatta meg, míg máshol ez a mondanivaló csak megjegyzések formájában, előszavakban és jegyzetekben van jelen: „Mindent fére teszek és magam leszek világ magamnak. A bennem élő természetnek itéletihez ragaszkodom. Mert, ha itélet tételem, az az, próbám, okosságom nints, mivel hidjek? Minél fogva ismerhessem meg valakinek igasságát mellyet lelkemmel közleni kíván. Én vagyok hát első próba magamnak.” (387)

cia történeti munkából. Lásd tanulmányunkat: *Bessenyei György egyik elfelejtett francia forrása. Dom Joseph Vaissete történeti földrajza*, ItK 1991, 25–41.